Diskuse

Němci v poválečném Československu

*Jedinečná edice dokumentů z českých archivů
boří tradované legendy*

Eva Hahnová

ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš (ed.): *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: Dokumenty z českých archivů.*

Sv. I: *Češi a Němci do roku 1945: Úvod k edici.* Středokluky, Zdeněk Susa 2010, 373 strany, ISBN 978-80-86057-67-5;

sv. II/1: *Duben–srpen/září 1945: „Divoký odsun“ a počátky osidlování.* Středokluky, Zdeněk Susa 2011, 957 stran + CD ROM, ISBN 978-80-86057-71-2;

sv. II/3: *Akty hromadného násilí v roce 1945 a jejich vyšetřování.* Středokluky, Zdeněk Susa 2010, 332 strany + CD ROM, ISBN 978-80-86057-68-2.

Obrazy Československa na konci druhé světové války lze konstruovat různě. Můžeme vyprávět příběhy strádající země obývané traumatizovanými oběťmi koncentračních táborů a odbojáři nebo zdůraznit osudy pronásledovaných a novým poměrům se přizpůsobujících kolaborantů. Můžeme zaměřit pozornost na budovatelský elán k obnově normálních životních podmínek, soustředit se na mezinárodněpolitické, vnitropolitické či mocenskopolitické aspekty tehdejšího vývoje či vyprávět dějiny poválečné doby jako kolébky pozdější komunistické diktatury. V historické

literatuře a publicistice posledních dvou desetiletí stojí v popředí obrazy tehdejšího Československa jako země vraždění a vysídlení německého obyvatelstva. V českých variacích bývají doprovázeny zmínkami o emocionálním rozpoložení českého národa následkem předcházejících zkušeností. V zahraniční literatuře se o poválečném Československu dnes mluví nejčastěji v souvislosti s takzvanými etnickými čistkami. Jde o dnes módní označení odsunu, vysvětlující tehdejší útrapy příslušníků německé menšiny jako následek nacionalistické zaslepenosti a pomstychtivosti Čechů. Jelikož se zahraniční autoři zajímají obvykle více o Němce než o Čechy, není překvapující, že je oslovují vzpomínky na poválečné strádání Němců více než informace o české minulosti. To však samo o sobě nevysvětluje, proč se dnes poválečné Československo ocitá na prvním místě jako stát, který se údajně provinil zločiny stejného druhu jako nacistické Německo, a proč se prezident Edvard Beneš objevuje vedle Adolfa Hitlera, jako by šlo o dva politiky stejného druhu.

Srovnávání poměrů v poválečném Československu se zkušenostmi z nacistického režimu nacházíme již v českém dobovém diskurzu, kde býval třeba takzvaný gestapismus terčem kritiky jako tehdy běžné označení nehumánního zacházení s lidmi označovanými za nacisty, zrádce a kolaboranty. Příklady s nacismem byly pochopitelné, protože užívání odkazů na právě prožitou minulost jako metafor v soudech o přítomnosti bývá vždy a všude zvykem. Že by šlo o příklady přiléhavé, z toho však samozřejmě nevyplyvá, a tedy ani soud, že by se Československo tehdy skutečně nacistickému Německu podobalo. O fungování nacistického režimu, životních podmínkách jeho občanů a rozsahu jeho zločinů se tehdy ještě nevědělo více, než co Češi sami za okupace prožívali a co se sami tehdy dozvídali. Otázka, komu připisovat zodpovědnost za nacismus a zločiny nacistického režimu, a tedy s kým nakládat jako s „nacistou“, byla sice tehdy vysoce aktuální v celé Evropě, zároveň ale zcela nevyjasněná – a jak víme z pozdějších dějin obou německých států, nepřestala dodnes zaměstnávat ani Němce samotné.¹ Příklady obrazů poválečného Československa však nebývají vyslovovány jako výsledek komparatistického empirického studia podobností a rozdílů. Dnes se objevují v první řadě následkem popularity koncepce takzvaných etnických čístek v současné mezinárodní historiografii a publicistice.

Dnes módní pojem „etnické čistky“ není zcela nový. O čistkách bývala původně řeč v politické rétorice jako o násilném způsobu odstraňování opozičních či podezřelých lidí ze společenského života (stalinské čistky). Po druhé světové válce se pojem proslavil ve své francouzské podobě *épuration* jako trestání kolaborantů, a podobně ho bylo užíváno i v poválečném Československu. Tam se mu však dostalo vzhledem ke kolaboraci velké části německého obyvatelstva s nacistickým režimem před válkou a s okupačním režimem za války výrazné etnické konotace; k jejím popularizátorům patřil třeba tehdejší ministr spravedlnosti Prokop Drtina, který 17. května 1945 nejenže vyhlásil za první

1 Srv. mj. HENKE, Klaus-Dietmar – WOLLER, Hans (ed.): *Politische Säuberungen in Europa: Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag 1991; FREI, Norbert (ed.): *Transnationale Vergangenheitspolitik: Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*. Göttingen, Wallstein 2006.

úkol obnovy státu heslo „Vyčistit republiku celou a úplně od Němců“ jako „příkaz chvíle pro každého z nás“ a „dějinný úkol naší generace“, nýbrž nabádal dokonce k užívání libovolných prostředků: „Ale abychom toho cíle dosáhli, musíme začít s vyháněním Němců z našich zemí ihned, teď, okamžitě, všemi způsoby, před ničím se nesmíme zrazit a zaváhat.“² Ve svém dnešním slova smyslu přišel slogan „etnické čistky“ do módy jako koncepce historické interpretace odsunu po pádu komunistických diktatur. Jeho zrod bývá spojován se jmény německého historika Hanse Lemberga³ a amerického historika Normana M. Naimarka, jehož bestseller *Plameny nenávisti: Etnické čistky v Evropě 20. století* mu dopomohl k mezinárodní popularitě.⁴ Podle tohoto vzoru se dnes buduje v Berlíně německé národní muzeum „útěku a vyhnání“ (*Flucht und Vertreibung*), jak se dozvídáme z internetové prezentace jeho koncepce: „Stálá expozice prezentuje široké veřejnosti příčiny, průběh a následky etnických čistek v Evropě, přičemž její těžiště spočívá na útěku a vyhnání německého obyvatelstva a jeho začlenění do nové společnosti.“⁵

Na první pohled by se mohlo zdát, že takový výklad chápe odsun německé menšiny z Československa nikoli jako následek ojedinělých rozhodnutí české politické reprezentace či jako specifický výraz českého národního vědomí, nýbrž že jej zasazuje do širších historických souvislostí jako součást celoevropského vývoje. Zastánci výkladu odsunu jako takzvané etnické čistky vycházejí z tvrzení, že šlo o projev údajně všeobecně sdílené touhy Evropanů etnicky homogenizovat státy pomocí nuceného přesídlování. Coby důkazy zmiňují příběhy Arménů v osmanské říši za první světové války, následky řecko-turecké války z let 1919 až 1922 a Lausannskou smlouvu z 24. července 1923 nebo odkazují na různé formy přesídlování v Sovětském svazu (i když se v tomto případě jednalo o vnitrostátní přesuny obyvatel, a tedy zcela jistě ne o etnickou homogenizaci státu). V textech o „etnických čistkách“ bývá dále řeč o nacismu a holocaustu, v první řadě ale o takzvaném vyhnání Němců z východní Evropy, které prý postihlo nepřesně udávaný počet mezi jedenácti a patnácti miliony příslušníků německého národa. Zde užívaný pojem „vyhnání“ (někdy bývá nahrazován souslovím „útěk a vyhnání“) přitom zamlžuje různorodé zkušenosti německého

2 ARBURG, A. von – STANĚK, T. (ed.): *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951* (dále jen VNPČP), sv. II/1, s. 292 n., dokument č. 47 – Projev Prokopa Drtiny v pražské Lucerně 17.5.1945. Zkratku VNPČP užívají sami autoři a editoři díla.

3 LEMBERG, Hans: „Ethische Säuberung“: Ein Mittel zur Lösung von Nationalitätenproblemen? In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, roč. 40, č. 46 (1992), s. 27–38 (časopis je přílohou týdeníku *Das Parlament*).

4 NAIMARK, Norman M.: *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Cambridge (Massachusetts) – London 2001 (české vydání: *Plameny nenávisti: Etnické čistky v Evropě 20. století*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006). Srv. též recenze: KŘEN, Jan: Odsun, vyhnání či etnická čistka? Na příkladu jedné knihy. In: *Literární noviny*, roč. 15, č. 35 a 36 (2004), s. 1–3 a 3; STANĚK, Tomáš: Norman M. Naimark über „Ethische Säuberungen“ im 20. Jahrhundert: Rezension und Anmerkungen zum „Fall“ der Tschechoslowakei. In: *Bohemia*, roč. 45, č. 2 (2004), s. 485–497.

5 Koncepce činnosti Nadace útěk, vyhnání, smíření a zásadní úvahy k připravované stálé expozici. In: Stiftung Flucht, Vertreibung, Versöhnung [online]. Berlin [cit. 2014-12-22]. Dostupné z: http://www.sfvv.de/sites/default/files/downloads/koncepce_2012_sfvv.pdf.

obyvatelstva z různých států v letech 1939 až 1949: spadají sem nacistickým režimem prováděná přesídlování německých menšin a nucené evakuace civilního obyvatelstva, dobrovolné útky a chaotická vyhánění Němců v prvních poválečných měsících, ale i přesídlení necelých pěti milionů Němců z Polska, Československa a Maďarska, které bylo mezinárodněprávně legitimizováno v létě 1945 na postupimské konferenci a provedeno za spolupráce s vládami Spojených států, Velké Británie a Sovětského svazu. Autoři textů o takzvaných etnických čistkách odkazují na různorodé formy přesídlení jako důkazy svých tezí, aniž by se zajímali o specifické rysy jednotlivých situací, a neosvětlují proto ani dějiny poválečného Československa, ani argumenty, jimiž odůvodňovali svá rozhodnutí o přesídlení představitelé zmíněných velmocí. Jméno prezidenta Edvarda Beneše jako údajného původce odsunu tak figuruje v překvapujících sestavách rozmanitých osobností. Hans Lemberg ho například v roce 2001 zařadil do podivně konstruované skupiny „morálně zpustlých“ státníků dvacátého století, „ať se již nazývali Hitler nebo Stalin, Beneš nebo Churchill“.⁶ Rakouský historik Arnold Suppan zase vydal své dílo o „konfliktu, válce a genocidě ve středovýchodní a jihovýchodní Evropě“ pod titulem *Hitler – Beneš – Tito*.⁷ Tvrdí totiž, že jejich vinou byla v letech 1938 až 1948 někdejší multikulturní idyla rakousko-uherské monarchie definitivně zničena, protože prý „spojujeme válečná střetnutí v této dekádě v první řadě se jmény Adolfa Hitlera, Edvarda Beneše a Josipa Broze Tita“.⁸

Koncepce takzvaných etnických čistek nevěnuje pozornost empirickému výzkumu specifických historických situací, a zejména politických aspektů různých forem přesídlení, nýbrž konstruuje na základě povrchní podobnosti přesídlení zevšeobecňující obraz jakéhosi univerzálního pomýlení Evropanů ve dvacátém století. Tím dochází nejen k obviňování nejrůznějších vlád a národů z údajně celoevropsky sdílených motivů a cílů, ale i k relativizaci historické ojedinelosti nacistického režimu. Redukce dějin odsunu na „etnickou čistku“ vede ke konstrukcím obrazů poválečného Československa, jako by se tam skutečně odehrálo to, po čem volal například citovaný Prokop Drtina, a navíc způsobem odpovídajícím jeho představám. Z tohoto druhu českých výroků bývá odvozována podobnost odsunu s nacistickým „konečným řešením“ židovské otázky, takže se nacistický režim a poválečné Československo vyzvedávají jako dva ojedinele spektakulární, a proto nejoblíbenější příklady „etnických čistek“. Někteří autoři sice zmiňují rozdíl mezi zabíjením a přesídlováním, který jiní zastiňují, a další kladou důraz na „etnickou nenávist“ jako příčinu holokaustu i odsunu, zatímco jiní hovoří o německé okupaci a kořeny odsunu spatřují v české pomstychtivosti. V paušalizujících dějinných obrazech však nebývá těmto nuancím věnována velká pozornost a jména Hitler a Beneš se stala v literatuře a publicistice tohoto druhu nejznámější personifikací etnických čistek.

6 LEMBERG, Hans: Mehr als eine Wanderung: Eine Einführung. In: FRANZEN, K. Erik: *Die Vertriebenen: Hitlers letzte Opfer*. Berlin – München, Propyläen 2001, s. 12–33, zde s. 12.

7 SUPPAN, Arnold: *Hitler – Beneš – Tito: Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2014.

8 Tamtéž, s. 1724.

Studium dějin výkladů odsunu z uplynulých sedmi desetiletí však ukazuje, že propojení obrazů poválečného Československa s obrazy nacistického režimu není nové a nespočívá na empirickém výzkumu minulosti. Jedná se totiž o pouhou variaci výrazného tradicionalismu v německých interpretacích dějin poválečného Československa a takzvaného vyhnání.⁹ Nově zpřístupněné dokumenty z českých archivů navíc dokládají, že tato kapitola českých dějin bývá dodnes běžně vykládána bez náležitého zohlednění základních pramenných informací. Po pádu komunismu, kdy se osudy Němců v poválečném Československu a jejich vysídlení staly předmětem velkých debat, si totiž jen málokdo uvědomoval, že nové politické poměry v Evropě nepřinesly samy o sobě nové historické poznatky. Spíše nastala oživená konjunktura tradovaných legend. Pouze nemnozí historici využili nových možností k empirickému výzkumu a obohatili veřejnost o nově zpřístupňované informace. Nejobjektivnějším příkladem je v tomto ohledu právě vycházející edice dokumentů *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951*, která je z největší části dílem švýcarského historika Adriana von Arburga a jeho renomovaného českého kolegy Tomáše Staňka.

U kolébky obrazů odsunu Němců z Československa v mezinárodní veřejnosti

První sbírku zpráv o poválečném Československu předložil mezinárodní veřejnosti někdejší německý sociálnědemokratický poslanec Národního shromáždění Wenzel Jaksch (1896–1966) v červenci 1945 v Londýně pod titulem *Svědectví o vládě rasismu v Česko-Slovensku*.¹⁰ Vyšla jako zvláštní číslo exilového časopisu *Der Sozialdemokrat*, s jehož pomocí Jaksch organizoval od léta 1944 protestní hnutí proti tehdy již známým plánům spojeneckých vlád přesídlit německé menšiny z Polska a Československa. Rovněž založil organizaci Demokratický sudetský výbor (*Das Demokratische Sudetenkomitee*),¹¹ s níž hodlal prosazovat tradiční sudetoněmecký požadavek práva na sebeurčení a dosáhnout toho, aby československé pohraničí bylo obsazeno jakýmsi „nestranným spojeneckým vojskem“.¹² Jakschovým snahám nebylo dopřáno úspěchu, ale po válce se mu podařilo položit základní kámen ke konstrukci dodnes populárního

9 Obsáhle o německých dějinách vzpomínání na tzv. vyhnání pojednává práce: HAHN, Eva – HAHN, Hans Henning: *Die Vertreibung im deutschen Erinnern: Legenden, Mythos, Geschichte*. Paderborn, Schöningh 2010. Česky byla kniha důkladně představena v tomto časopise: ŠAFAŘÍK, Petr: Mýty a legendy o nuceném vysídlení Němců: Zásadní analýza německého „vzpomínání a zapomínání“. In: *Soudobé dějiny*, roč. 20, č. 3 (2013), s. 415–444 (viz též in: *Recensio.net* [online]. Feb 20, 2014 [cit. 2014-11-24]. Dostupné z: <http://recensio.net/rezensionen/zeit-schriften/soudobe-dejiny/2013/3/ReviewMonograph251417734?searchterm=petr+safarik>).

10 JAKSCH, Wenzel (ed.): *Evidence on the Reign of Racism in Czecho-Slovakia*. London, Sudeten German Social Democratic Party 1945 (zvláštní číslo časopisu *Der Sozialdemokrat* z července 1945).

11 Srv. mj. HOFFMANN, R. J. – HEISSIG, K. – KITTEL, M. (ed.): *Odsun / Die Vertreibung der Sudetendeutschen*, sv. 2, s. 465 a 467 n. (viz pozn. 33).

12 BRANDES, Detlef: *Cesta k vyhnání 1938–1945: Plány a rozhodnutí o „transferu“ Němců z Československa a z Polska*. Praha, Prostor 2002, s. 371.

obrazu poměrů v poválečném Československu jako země, kde vládl rasismus a „politika bezhlavé pomsty vůči 3,2 milionům sudetských Němců a 700 000 Maďarů“.¹³

Zmíněná Jakschova brožura obsahuje šestnáct hustě tištěných stránek s titulky jako „Pomstou za Lidice je vyhnání“, „Vyhnaní ideálů T. G. Masaryka z Československa“ či „Směrem k totalitarismu?“. Vedle výkladů těchto myšlenek zde nalezneme zprávy očitých svědků, výroky československých politiků či text antiněmeckého plakátu Místního národního výboru v Praze 12, který byl podle pozdější zprávy historika Johanna Wolfganga Brügela sice vyvěšen, ale po stížnostech již za několik hodin odstraněn.¹⁴ Na poslední stránce jsou otištěny citáty ze zprávy lorda Runcimana pro britskou vládu z 21. září 1938 s doporučením okamžitě dopřát sudetským Němcům plného práva na sebeurčení, komentované odkazem na spoluúčast britské vlády na mnichovském rozhodnutí: „Nyní je veškeré sudetské obyvatelstvo, ať vinné, či nevinné, učiněno obětí beránkem za mnohem širší ‘mnichovskou’ vinu.“¹⁵ Brožura je psána stylem obžalovacího spisu a obsahuje i dnes oblíbené srovnávání poválečného Československa s nacistickým Německem.

Ve stejné době pověřil Wenzel Jaksch dvaadvacetiletého Almara Reitznera (1923–1988) cestou do Československa, aby „odhalil lživou propagandu českých mocipánů a informoval civilizovaný svět o této tragédii“.¹⁶ To se dozvídáme z Reitznerových pozdějších memoárů, i když jeho zpráva byla napsána jako svědectví náhodného cestovatele. O tom, jak se jeho zpráv v Londýně užívalo, informoval Reitzner roku 1948 v knize nazvané *Letěl jsem do Prahy: Zpráva o zločinech proti lidskosti v Československu*: „V Londýně jsem se nejprve spojil s předsedou demokratického sudetoněmeckého zahraničního výboru Wenzelem Jakschem, abych mu podal zprávu o staré domovině. V onom malém domě na londýnském předměstí byla centrála odboje proti vyhnání z Československa. Když nebyl zrovna u slyšení na ministerstvu zahraničí, v Dolní sněmovně nebo u vůdčích anglických osobností, seděl Wenzel Jaksch za svého posledního, velkolepého pokusu zabránit onomu zločinu dnem i nocí u psacího stolu a telefonu. Po několikahodinové schůzce mi otevřel cesty k britskému ministerstvu zahraničí a několika známým poslancům.“¹⁷ Jaksch lobboval ve Velké Británii a Spojených státech úspěšně, když pomocí apelů na lidskoprávní humanistické ideály zmobilizoval četné intelektuály i politiky.¹⁸ Pravdivost šířených informací nebyla tehdy prověřována a Jakschův obraz Československa jako země, kde „Benešova

13 JAKSCH, W. (ed.): *Evidence on the Reign of Racialism in Czecho-Slovakia*, s. 1.

14 Srv. HAHN, E. – HAHN, H. H.: *Die Vertreibung im deutschen Erinnern*, s. 363 n.

15 JAKSCH, W. (ed.): *Evidence on the Reign of Racialism in Czecho-Slovakia*, s. 14.

16 REITZNER, Almar: *Das Paradies läßt auf sich warten: Erinnerungen eines Sozialdemokraten*. München – Wien, Langen Müller 1984, s. 65.

17 TÝŽ: *Ich flog nach Prag: Ein Tatsachenbericht über die Verbrechen gegen die Menschlichkeit in der Tschechoslowakei*. München, Hessen-Verlag – Hermann Essel 1948, s. 21. Pro analýzu Reitznerových informací a dezinformací srv. HAHN, E. – HAHN, H. H.: *Die Vertreibung im deutschen Erinnern*, s. 401–405.

18 O poválečných britských postojích vůči Československu a odsunu souhrnně viz KUKLÍK, Jan – NĚMEČEK, Jan: *Osvobozené Československo očima britské diplomacie: Zprávy britské ambasády z Prahy v roce 1945*. Praha, Karolinum 2010, s. 187–227; srv. též FRANK, Matthew: *Expelling the Germans: British Opinion and Post-1945 Population Transfer in Context*.

klika převzala Hitlerovu rasovou ideologii“,¹⁹ rychle zapouštěl v mezinárodní veřejnosti kořeny.²⁰

V říjnu 1945 vyšla další brožura pod titulem *Drama deportací v Česko-Slovensku: Případ umírajícího národa*.²¹ Zde již Jaksch tvrdil, že „deportační politice vlády dr. Beneše v Československu“ padlo za oběť mnohem víc lidských životů než atomové bombě v Hirošimě (kde zahynulo během prvních dvou měsíců na sto tisíc lidí). Za důkaz byl vydáván prý „velmi konzervativní odhad“, že si československá politika vyhnání a její internační tábory vyžádaly do podzimu 1945 nejméně tři sta tisíc obětí.²² Zprávy z nejmenovaného tábora na Moravě, z Karlových Varů, Děčína nebo pod titulkem „Ústí – nové a větší Lidice“ otištěná zpráva o masakru z 31. července, při kterém prý zahynuly dva až čtyři tisíce Němců,²³ stály u kolébky dodnes populárního labyrintu neověrovaných statistických údajů o německých obětech poválečného dění v Československu. V relativně obsáhlém článku prezentoval Jaksch již také dodnes oblíbený obraz Edvarda Beneše jako údajného strůjce odsunu, který svého cíle dosáhl podváděním velmocí.²⁴ Závěrečná část publikace sestává z citátů z britského a amerického tisku dokazujících úspěchy autorova lobbování.

V Československu byl tento vývoj sledován s podivením. Pavel Tigrid nepatřil jak známo k zaslepeným nacionalistům a antiněmeckým agitátorům, ale v časopise *Obzory* upozornil 20. listopadu 1945 i on na tento problém: „Kdo má možnost sledovat pravidelně cizí tisk, je překvapen nenávistnými kampaněmi, které jsou v posledních měsících vedeny proti nové Československé republice.“²⁵ Když se Jaksch a jeho spolupracovníci obrátili v roce 1947 na signatáře z postupimské konference a na Organizaci spojených národů s požadavkem, aby byla poválečná rozhodnutí velmocí revidována a aby byly vyslyšeny jejich teritoriální a majetkové nároky, zalekly se očividně i nejvyšší

Oxford, Oxford University Press 2008; HAHN, E. – HAHN, H. H.: *Die Vertreibung im deutschen Erinnern*, s. 297–389.

19 JAKSCH, Wenzel: *Europas Weg nach Potsdam: Schuld und Schicksal im Donaauraum*. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt 1958 (ve zkráceném českém vydání: *Cesta Evropy do Postupimi: Vina a osud v podunajském prostoru*. Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 2000, zde s. 334).

20 Pro příklady srv. HAHNOVÁ, Eva – HAHN, Hans Henning: Peter Glotz a jeho obrazy dějin. In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 1–2 (2004), s. 178–187; TÍŽ: (Ne)patřičné poznámky k jednomu německému bestselleru: Alfred de Zayas o vyhnání Němců. In: *Tamtéž*, roč. 17, č. 1–2 (2010), s. 153–172 (oba příspěvky jsou dostupné online v elektronickém archivu časopisu na webové stránce Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., www.usd.cas.cz); TÍŽ: Alte Legenden und neue Besuche des „Ostens“. Über Norman M. Naimarks Geschichtsbilder. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, roč. 54, č. 7–8 (2006), s. 687–700.

21 JAKSCH, Wenzel (ed.): *Deportation Drama in Czecho-Slovakia: The Case of a Dying People*. London, Sudeten German Social Democratic Party 1945 (zvláštní číslo časopisu *Der Sozialdemokrat* z října 1945).

22 *Tamtéž*, s. 2.

23 *Tamtéž*, s. 9.

24 *Tamtéž*, s. 11–14.

25 Zde citováno podle: TIGRID, Pavel: Odsun Němců, Západ a my. In: DRÁPALA, Milan (ed.): *Na ztracené varě Západu: Antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945–1948*. Praha, Prostor 2000, s. 195–199, zde s. 195.

československé úřady. Z nové edice dokumentů k dějinám poválečného Československa se dozvídáme o znepokojení vyvolaném zejména tím, že v petici byly „uvedeny skutečnosti spojené s odsunem Němců a líčeny události z porevoluční doby, které jsou předmětem vyšetřování zvláštní komise bezpečnostního výboru ÚNS“.²⁶ Veřejnost však informována nebyla: „Je třeba *důvěrnou cestou* vyšetřit události v petici líčené, aby mohla být o výsledku podána zpráva vyšetřovací komisi ÚNS a aby byl získán podklad pro vyvrácení tvrzených skutečností.“ Česká reprezentace se očividně obávala jak eventuálních následků Jakschova kroku, tak i očekávaných výsledků vlastního šetření: „Žádám, aby byla učiněna všechna nutná opatření, aby bylo zabráněno zveřejnění obsahu publikace, zvláště tiskem, poněvadž větší publicitou by se jen posílila posice W. Jaksche. Jak z petice je patrné, sleduje tato skupina v emigraci čsl. tisk a využívá některých jeho projevů jako důkazů pro svá tvrzení. Proto budtež šetřením pověřeni jen velmi spolehliví úředníci, kterým nesmí být sdělován obsah celé publikace, nýbrž jen ona část, kterou mají vyšetřit,“ psal naléhavě příslušný úředník ministerstva vnitra.²⁷ Cílem bylo získat „co nejvíce materiálu k objasnění celé situace a hlavně k vyvrácení nepravdivého obvinění českého obyvatelstva o nelidském zacházení s Němci, případně o nelidsky prováděném odsunu“. Výsledkem šetření byla zpráva o vznesených obviněních, „informující chronologicky za sebou podle článků uveřejněných v Jakschově petici“.²⁸ Jak se tehdy ukázalo a jak dnes víme, Jaksch nešířil zcela nepravdivé informace.²⁹ Že však zároveň šířil antičeskoslovenskou propagandu a sledoval nejen revizi poválečných rozhodnutí velmocí o odsunu, nýbrž i naplnění předválečného sudetoněmeckého požadavku práva na sebeurčení, je zřejmé již z výše citovaných výroků a titulů jeho publikací. Wenzel Jaksch ani jeho pozdější soupeřníci z vyhnaneckých organizací ve Spolkové republice nedosáhli svých revizionistických cílů, tehdejší kontroverze o obrazy poválečného Československa ale trvají dodnes.

26 ÚNS – Ústavodárné národní shromáždění.

27 VNPČP, sv. II/3, s. 101 n., dokument č. 23 – Přípis přednosty VII. odboru MV plk. Františka Jandy přednostovi Zemské úřadovny Státní bezpečnosti v Praze mjr. Jaroslavu Prosserovi o prošetření skutečností uvedených v petici Wenzela Jaksche, 3.10.1947, Praha (zdůrazněno v originále).

28 *Tamtéž*, s. 278–291, zde s. 278, dokument č. 95 – Souhrnná zpráva předložená přednostou Zemské úřadovny Státní bezpečnosti v Čechách mjr. Jaroslavem Prosserem na VII. odbor MV (plk. Františku Jandovi) s výsledky vyšetřování některých „porevolučních událostí“ uváděných v tzv. Jakschově petici (výňatky), 27.10.1947, Praha.

29 Srv. mj. následující studie: STANĚK, Tomáš: *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2005; STANĚK, Tomáš – ARBURG, Adrian von: *Organizované divoké odsuny? Úloha ústředních státních orgánů při provádění „evakuace“ německého obyvatelstva (květen až září 1945)*. Část 1: Předpoklady a vývoj do konce května 1945. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 3–4 (2005), s. 465–533; část 2: Československá armáda vytváří „hotové skutečnosti“, vláda je před cizinou legitimizuje. In: *Tamtéž*, roč. 13, č. 1–2 (2006), s. 13–49; část 3: Snaha vlády a civilních úřadů o řízení „divokého odsunu“. In: *Tamtéž*, roč. 13, č. 3–4 (2006), s. 322–376 (celá studie je online dostupná v archivu časopisu na webové stránce www.usd.cas.cz).

Dosavadní edice historických pramenů k odsunu

Dobovými výroky a zprávami očitých svědků můžeme dokazovat leccos. Kosudu Němců v poválečném Československu doposud existovaly – nehledě na ojediněle publikované dokumenty – tři objemné edice. Organizace Pracovní pospolitost na ochranu sudetoněmeckých zájmů vydala v Mnichově v roce 1951 dílo nazvané *Dokumenty k vyhnání sudetských Němců*, v němž nalezneme na 586 stránkách téměř třicetistránkový historický výklad a 369 až na výjimky svědeckých výpovědí odsunutých osob. Zkušenosti Němců v poválečném Československu zde byly prezentovány jako genocida a z toho odvozeny požadavky návratu takzvaných sudetoněmeckých území do správy odsunutých, odškodnění za utrpěná poškození a potrestání viníků.³⁰

Druhá velká edice dokumentů k odsunu vyšla na přelomu padesátých a šedesátých let. Publikovalo ji Spolkové ministerstvo pro vyhnance, uprchlíky a válečné poškozence v rámci osmidílné edice *Dokumentace vyhnání Němců ze středovýchodní Evropy*, jejíž čtvrtý díl ve dvou svazcích je věnován Československu. V první části je na 178 stránkách předložen historický výklad a zbytek knihy (s. 181–357) přináší texty úředních dokumentů, většinou československé provenience (zákony, nařízení, vyhlášky, politická usnesení, protokoly a podobně); druhý svazek obsahuje na 815 stránkách 137 dokumentů ve formě svědeckých výpovědí.³¹ Podle údajů vydavatelů se dílo opírá o materiál pořízený autory předcházející edice.³²

Třetí edici vydal v letech 2000 a 2010 mnichovský Sudetoněmecký archiv. Jde o daleko obsáhlejší dvojjazyčnou (česko-německou) edici, s deklarovaným cílem osvětlit příčiny, plánování a realizaci „etnické čistky“ ve středu Evropy. Její první díl se věnuje tématu *Od probuzení národů a národnostních hádek 1848/49 k Mnichovské dohodě 1938 a zřízení „Protektorátu Čechy a Morava“ 1939*, druhý díl vyšel pod titulem *Od zřízení „Protektorátu Čechy a Morava“ v březnu 1939 do oficiálního ukončení odsunu na konci roku 1946*.³³ V bohatě ilustrovaném díle naleznou čtenáři na dvou tisících stran výtahy

30 TURNWALD, Wilhelm (ed.): *Dokumente zur Austreibung der Sudetendeutschen*. München, Arbeitsgemeinschaft zur Wahrung sudetendeutscher Interessen 1951. Blíže k historii tohoto díla srv. WEGER, Tobias: „Volkstumskampf“ ohne Ende? *Sudetendeutsche Organisationen 1945 bis 1955*. Frankfurt/M. – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien, Peter Lang 2008, s. 94 n.

31 SCHIEDER, Theodor (ed.): *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. Bonn, Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte 1953–1962; nové, nezměněné vydání München, Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte 2004. Celou edici tvoří osm svazků, tři doprovodné sešity a rejstřík místních názvů. K historii a obsahu této edice srv. HAHN, E. – HAHN, H. H.: *Die Vertreibung im deutschen Erinnern*, s. 460–475.

32 SCHIEDER, T. (ed.): *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, sv. VI/1, s. VI n.

33 *Odsun / Die Vertreibung der Sudetendeutschen / Vyhnaní sudetských Němců: Dokumentation zu Ursachen, Planung und Realisierung einer „ethnischen Säuberung“ in der Mitte Europas, 1848/49–1945/46 / Dokumentace o příčinách, plánování a realizaci „etnické čistky“ ve středu Evropy, 1848/49–1945/46*. Sv. 1: HOFFMANN, Roland J. – HARASKO, Alois (ed.): *Vom Völkerfrühling und Völkerzwist 1848/49 bis zum Münchner Abkommen 1938 und zur Errichtung*

z knih a novinových článků, politických projevů, diplomatických zpráv a svědeckých výpovědí, které se týkají až na výjimky dějin česko-německých vztahů. Odsun je zde prezentován dobově přizpůsobenou rétorikou, ale i nadále s cílem „odsoudit vyhnání jako porušení základních lidských práv a mezinárodního práva“ a přispět k nápravě: „Vyhnání je proto nutné odsoudit a odčinit.“ Tím se prý edici dostává i důležité funkce pro budoucnost.³⁴

Tato tři díla platí v německé veřejnosti jako vědecky fundovaný důkaz běžných obrazů poválečného Československa i přesto, že vznikla ve prospěch otevřeně deklarovaných politických cílů. Jsou spjata s prostředím sudetoněmeckých organizací, kvantitativně vykazují časem narůstající objem a na první pohled nápadné rozdíly mezi rétorickými prostředky textů z různých dob a prostředí. Nepřehlédnutelné podobnosti nalezneme však v historickém výkladu všech tří edicí. Spočívají na obdobném obraze odsunu, jaký prezentoval již Wenzel Jaksch v roce 1945 – jako genocidy spáchané českým národem a československým státem na německém obyvatelstvu, kterou mají dokazovat výpovědi postižených svědků, dobové výroky českých politiků a počiny politické reprezentace.

Právě vznikající edice Adriana von Arburga a Tomáše Staňka *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951* je edicí zcela jiného druhu, i když osvětluje stejné historické zkušenosti německého obyvatelstva. Její editoři neužívají emocionálně zabarvené rétoriky ve prospěch obžaloby poválečného Československa a svou prací nesledují politické cíle. Zvažují všechny jim známé informace a odkazují na zatím nevyjasněné okolnosti dění, o kterém referují. Jejich snaha nesoudit, nýbrž osvětlovat, nabízí přesvědčivější důkazy o těžkých zkušenostech německého obyvatelstva než propagandistické výklady a důkazy Wenzela Jaksche a zmíněných německých edicí, a současně vyvrací jejich dějinné obrazy poměrů v poválečném Československu.

Nový přístup k historickým pramenům

Cílem edice *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí* není prezentace důkazů ve prospěch obžaloby, nýbrž osvětlení minulosti. Jak vyplývá z jejího názvu, zaměřuje se

des „Protektorat Böhmen und Mähren“ 1939 / Od probuzení národů a národnostních hádek 1848/49 k Mnichovské dohodě 1938 a zřízení „Protektorátu Čechy a Morava“ 1939. München, Sudetendeutsches Archiv 2000; sv. 2: HOFFMANN, Roland J. – HEIßIG, Kurt – KITTEL, Manfred (ed.): *Von der Errichtung des „Protektorats Böhmen und Mähren“ im März 1939 bis zum offiziellen Abschluß der Vertreibung Ende 1946/ Od zřízení „Protektorátu Čechy a Morava“ v březnu 1939 do oficiálního ukončení odsunu na konci roku 1946*. München, Sudetendeutsches Archiv 2010; srv. též doplňky k 2. svazku edice: HOFFMANN, Roland J.: *Supplementum zum zweiten Band der deutsch-tschechischen Dokumentation 1939–1946: Von der Errichtung des „Protektorats Böhmen und Mähren“ im März 1939 bis zum offiziellen Abschluss der Vertreibung Ende 1946*. In: Sudetendeutsches Archiv [online]. München 2012 [cit. 2014-11-24]. Dostupné z: http://www.sudetendeutsches-archiv.de/web/manus/odsun/Odsun_Supplement_Band_2_Juni_2012.pdf. 1. díl obsahuje 944 stran, 2. díl 891 stran a dodatek 217 stran. Blíže o tomto díle, kontextu jeho vzniku a k dalším bibliografickým údajům srv. výklad editorů VNPČP, sv. I, s. 224–229 a 254–256.

34 Tamtéž, sv. 1, s. 6 (překlad do češtiny zde byl autorkou upřesněn).

na prameny k dějinám jednoho aspektu poválečných dějin Československa, a to migrace v kontextu populačních změn, zejména v českém pohraničí. Oba editoři jsou osvědčení znalci materie. Švýcarský historik Adrian von Arburg se s úctou hlásí ke svému českému mentorovi a kolegovi Tomáši Staňkovi, který obohacuje debaty o poválečném Československu fundovanými informacemi již od počátku devadesátých let. Jejich publikace bývají citovány jako dnes hlavní zdroj empiricky ověřených výroků, právě vznikající edice je ale ojedinělým dílem. Poprvé se zde nabízí čtenářům příležitost nahlédnout opravdu samostatně do poválečného Československa a vytvořit si vlastní obraz tehdejšího dění. Navíc je pečlivě zpracována a kromě zpřístupnění nových dokumentů nejen zohledňuje doposud známé informace a starší pramenné edice, nýbrž pomáhá čtenářům k orientaci pečlivými poznámkami a bibliografickými odkazy. Knižní vydání je navíc obohaceno digitální přílohou umožňující plnotextové vyhledávání v celém díle a nabízející velké množství dalších doplňujících dokumentů. Nesporně jde o příkladný editorský počín.

Dílo je rozvrženo na šest dílů zahrnujících osm svazků. První díl sestává z historického úvodu a osvětlení metodických aspektů, druhý díl je věnován roku 1945 a vzhledem k velkému rozsahu dokumentů rozdělen do tří samostatně vycházejících svazků. V plánu edice jsou díly třetí (1946: Rok transferu), čtvrtý (1947–1951: Závěrečná etapa migrací a nová realita pohraničí), pátý (Výsledky migrací: Situace menšin. Kulturně-spoločenské poměry) a šestý (Soudobý tisk 1945–1951). Zatím vyšel první díl a dva svazky dílu druhého. Jak uvádějí autoři na internetové stránce věnované tomuto projektu, jeho hlavním cílem je „dokumentovat nejen průběh nuceného vysídlování německého obyvatelstva po roce 1945, ale zároveň i paralelně probíhajícího znovuosídlení oblastí obývaných do té doby převážně Němci“ v kontextu změn „společenských, politických, ekonomických a kulturních poměrů panujících na tomto převážně pohraničním území v době od skončení války až do roku 1951...“³⁵ „Systematické rešerše byly prováděny v 60 českých archivech všech úrovní (v centrálních a regionálních státních archivech a také v různých archívech specializovaných). (...) Rešeršování a vyhodnocování byl spisový materiál z více než 300 různých archivních fondů, který je uchovávan v přibližně 4000 kartonech a svazcích. Lze odhadovat, že více než polovina prohlédnutých dokumentů byla pro účely historického výzkumu zohledněna vůbec poprvé.“³⁶

Od dosavadních edic se *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí* zásadně liší ve dvou směrech. Prvním markantním rozdílem je zpřístupnění dokumentů z českých archivů, které jsou v debatách o odsunu doposud zcela opomíjeným aspektem. Podle vlastních slov chtějí editoři usnadnit přístup k primárním pramenům a nabídnout široký faktografický základ pro reflexi historické látky, o které se již po generace kontroverzně diskutuje na základě nepřesných informací.³⁷ Jejich bilance se týká jak českého, tak

35 Profil edice. In: Edice VNPČP [online]. [Cit. 2014-11-24.] Dostupné z: <http://www.vnpcp.cz/Pages/OEdiciVNPČP/ProfilEdice>.

36 Praktická realizace. In: Tamtéž. [Cit. 2014-11-24.] Dostupné z: <http://www.vnpcp.cz/Pages/OEdiciVNPČP/PraktickaRealizace>.

37 VNPČP, sv. I, s. 10–12.

i německého debatování. Editoři poukazují na nedostatky českých mediálních polemik na jedné straně a badatelské pokroky české historiografie z polistopadové éry na straně druhé.³⁸ Přesto se jim zdá, že značně početné dílčí studie osvětlují převážně regionální dění, aniž by věnovaly náležitou pozornost celostátním souvislostem.³⁹ Ohledně německého diskurzu dospěli ke kritičtějšímu soudu i přesto, že se následkem dlouhých desetiletí české nesvobody věnuje německá veřejnost tématu daleko déle než česká: „Systematickým archivním studiem podložené, důkladně zpracované a obsahově ucelené publikace týkající se vlastní realizace nuceného vysídlení Němců a jejich životních podmínek v poválečném Československu však v německém prostředí zatím nevznikly.“⁴⁰ Vzhledem k obtížím, s jakými zápolí německý diskurz v této oblasti, nejde o překvapující zjištění.

Až do roku 1989 bylo nejen pro české, nýbrž i pro německé historiky prakticky nemožné využívat českých archivů. V německém prostředí to však nebývalo vnímáno jako překážka na cestě k historickému poznání, protože se tam upevnil téměř všeobecně akceptovaný konsenzus, jako bychom mohli brát výpovědi pamětníků za bernou minci a považovat je za důkazy historických tvrzení o tom, co se kdy, kde a jak odehrálo. Známy výrok francouzského historika Marka Blocha, že každý, i ten nejnaivnější policista si uvědomuje, proč svědkům nelze bezvýhradně na slovo věřit, byl v německých obrazech poválečného Československa vytěsňen.⁴¹ Výpovědi pamětníků prostě platí, aniž by byly jejich údaje ověřovány.⁴² Staněk s von Arburgem tento problém znají a průběžně odkazují na dokumenty uveřejněné ve starších edicích. Jakékoli výpovědi pamětníků považují za užitečnou inspiraci pro badatelskou činnost, je-li jich užíváno kriticky, a proto je porovnávají s ostatními dostupnými informacemi.⁴³ Proč se tento v historiografii samozřejmý způsob práce s prameny v německém prostředí zatím v této oblasti neprosadil, se na stránkách jejich edice či v českých archivech nedozvíme; k tomu je třeba studovat německé prameny a dějiny německého diskurzu. V krátkosti lze shrnout, že se výroky pamětníků poválečného Československa v Německu staly součástí širšího mýtu o takzvaném vyhnání Němců z východní Evropy, vyprávěného již po generace v rétoricky rozmanitých formách jako obsahově ustálený příběh, v němž hrají empirické poznatky jen podružnou roli. Proto se údaje o státech, z nichž prý byli Němci vyhnáni, různí i v odborné literatuře, stejně tak jako udávané počty vyhnanců a obětí. A proto dodnes kolují legendy o Československu, které šířil již Wenzel Jaksch v roce 1945. Nezáměr německých historiků o dokumenty z českých archivů není tedy

38 Tomáš Staněk se o nich v rozhovoru v roce 2013 vyjádřil takto: „Troufám si říct, že česká historiografie postoupila v dané oblasti hodně kupředu a že má co nabídnout i v mezinárodním měřítku.“ (BLAŽEK, Petr – ZEMAN, Pavel: Nechat mluvit fakta: S historikem Tomášem Staňkem o nuceném vysídlení Němců z Československa, jeho odborné práci a studiu dějin česko-německých vztahů. In: *Paměť a dějiny*, roč. 7, č. 2 (2013), s. 63–72, zde s. 64. Časopis je online dostupný na webových stránkách Ústavu pro studium totalitních režimů www.ustrcr.cz.)

39 VNPČP, sv. I, s. 229–238.

40 *Tamtéž*, s. 245.

41 BLOCH, Marc: *Obrana historie aneb Historik a jeho řemeslo*. Praha, Argo 2011, s. 79.

42 Srv. četné příklady v knize manželů Hahnových *Die Vertreibung im deutschen Erinnern*.

43 VNPČP, sv. I, s. 254 n.

překvapivý, ale teprve nová edice Adriana von Arburga a Tomáše Staňka jednoznačně ukazuje, že v německé veřejnosti dodnes panují o poválečném Československu zkreslené představy.

Druhým pozoruhodným rozdílem mezi dosavadními edicemi dokumentů k odsunu a *Vysídlení Němců a proměnami českého pohraničí* je koncept teritoriálně-historického pohledu na migrace v poválečném Československu, z něž nová edice vychází, narozdíl od doposud běžných obrazů odsunu jako důkazů v obžalovacím spisu. Adrian von Arburg a Tomáš Staněk pracují s dokumenty jako s prameny historického poznání o dění v poválečném Československu, které postihlo nejsilněji pohraniční oblasti. Jejich edice tak seznamuje s komplexním děním z rozmanitých perspektiv všech zúčastněných a upozorňuje tím na hlavní kámen úrazu běžných německých obrazů poválečných poměrů v Československu. V nově zpřístupněných dokumentech se Češi objevují jako společnost lidí s různorodými zájmy a postoji v neobyčejně komplikované situaci – narozdíl od běžných německých obrazů tehdejšího českého národa jako společnosti na několik měsíců kolektivně zaslepené antiněmeckou nenávistí a pomstychtivostí, rozkrádající německý majetek, vraždící jeho vlastníky a vyhánějící je za hranice země. Teritoriální kontextualizace německých zkušeností překonává problém etnické sebevztahovačnosti běžných výpovědí německých pamětníků, pramenných edicí a historických výkladů o poválečném Československu.

Autoři celého projektu pojímají zkušenosti německého obyvatelstva v poválečném Československu cílevědomě jinak, než bývá zvykem. Jak se vyjádřil v rozhovoru pro časopis *Dějiny a současnost* před časem Adrian von Arburg: „Přistupujeme k problematice teritoriálně, a nikoliv etnický, což je podle nás zcela kruciólní věc. Etnické filtrování tématu je přístupem 19. století – tedy přístupem, který už je delší dobu passé, a měli bychom ho proto konečně i v historiografii překonat.“⁴⁴ Zaměřením pozornosti na migraci a její následky na území Československa se jim podařilo ukázat, že poválečné zkušenosti německého obyvatelstva, vysídlení a osidlování pohraničních oblastí tvoří tři rozdílné, ale těsně spjaté tematické oblasti historického výzkumu. Tento přístup umožňuje zasadit osudy Němců do vnitropolitických souvislostí a osvětluje tak i dramatický vývoj prvních poválečných měsíců, od chaotických poměrů zanechaných poraženým nacistickým režimem k postupné obnově státního pořádku v běžném slova

44 COUFALOVÁ, Iveta: „Je to širší příběh...“ Rozhovor s historikem Adrianem von Arburg o změně pohledu na vysídlení Němců z českých zemí, o peripetiích při přípravě dosud nejdůvodnější edice k tomuto tématu i o tom, jakou výhodou může být švýcarský původ při zkoumání dějin střední Evropy. In: *Dějiny a současnost*, roč. 33, č. 12 (2011), s. 24–27, zde s. 27. Rozhovor je online dostupný v archivu na webové stránce časopisu www.dejinyasoucasnost.cz.

smyslu. Propojení pohledu na vysídlování s doposud zanedbávanou druhou stránkou stejné mince – procesem osídlování – zároveň zviditelňuje problémy, které vznikaly následkem přespřílišné zahleděnosti české politické reprezentace do vize vysídlení Němců a v důsledku podcenění skutečnosti, že vysídlit organizovaným a humánním způsobem – jak se tehdy říkalo – velkou část obyvatel země, a to navíc z území bez běžně fungujících orgánů státní a veřejné správy, aniž by bylo postaráno o správu opuštěných vesnic a měst, zemědělské a průmyslové výroby či infrastruktury postižených krajů, bylo prakticky *a priori* nemožné. Doposud běžná redukce výkladů zkušeností německého obyvatelstva v poválečném Československu na obrazy konstruované jako etnicky pojímané obžaloby Čechů z křivd páchaných na Němcích se na stránkách edice ukazují jako zkreslující vytrhávání těchto zkušeností z kontextu, v němž se odehrály.

Nové poznatky edice

Kromě prvního svazku s výkladem o „významných demografických změnách, k nimž v prostoru českých zemí došlo zejména v průběhu druhé třetiny 20. století a jež úzce souvisejí s tématem edice VNPČP“,⁴⁵ a s osvětlením metodických východisek editorů máme zatím před sebou dva svazky dokumentů věnované dvěma nejčastěji zmiňovaným aspektům poválečného Československa: v prvním svazku druhého dílu se čtenář seznamuje s okolnostmi útěků a vyhánění německého obyvatelstva během prvních poválečných měsíců a ve třetím svazku téhož dílu se před ním odkrývá historie aktů hromadného násilí na takzvaném státně nespolehlivém obyvatelstvu z roku 1945. Jedná se zde tedy o dění, které se dnes často označuje jako takzvaný divoký odsun a jež se vyznačovalo brutálně násilným vyháněním německého obyvatelstva a nesčetnými individuálními, ale i historicky ojedinělými hromadnými zločiny, označovanými často jako „excesy“.⁴⁶ Editori ovšem označení „divoký odsun“ neholdují, protože archivní dokumenty ukazují, že nešlo o jakési živelné vyhánění a vraždění ze strany českého národa. Jejich dokumenty osvětlují komplexní dění v relativně krátkém období za historicky ojedinělých podmínek daleko detailněji a precizněji jak v kvantitativním, tak v kvalitativním smyslu, než bylo doposud známo. Nesčetné množství různorodých dokumentů nenabízí pouhý obraz oné kapitoly českých dějin v běžném slova smyslu, nýbrž monumentální fresku takřka michelangelovských rozměrů plnou pečlivě ztvárněných detailů, kterou lze těžko v krátkosti popsat. Tomu odpovídají i zcela jiné jazykové prostředky autorů edice, než užíval Wenzel Jaksch v létě 1945 a po něm převzala většina autorů v německém prostředí. Na první pohled by se tento rozdíl mohl zdát nabíledni, jako samozřejmý rozdíl mezi rétorikou odborné historiografie na jedné straně a politické propagandy na straně druhé. Poněvadž však jazykové prostředky hrají v konstrukci obrazů minulosti důležitou roli, musíme věnovat nezvyklým formulacím

45 VNPČP, sv. I, s. 28.

46 Srv. mj. STANĚK, T.: *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování* (viz pozn. 29).

Adriana von Arburga a Tomáše Staňka pečlivou pozornost jako výrazu nových poznatků.

Na příkladu následujících shrnujících formulací si lze rétoriku autorů edice *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí* alespoň zběžně přiblížit. V jejich očích se takzvané excesy „odehrávaly ve více či méně zprostředkované souvislosti s masovým odlivem německého obyvatelstva za hranice (do začátku podzimu 1945 podle nejnovějších odhadů různými cestami odešlo nebo bylo za přímé účasti československých orgánů či složek, jež je dočasně substituovaly, vysídleno zhruba 700 000 až 820 000 osob včetně říšskoněmeckých příslušníků a běženců z Východu) a paralelně též s přípravou retribuce, resp. aplikací řady restriktivních předpisů při zřejmé preferenci etnických kritérií“.⁴⁷ Za této situace lze podle autorů v českých zemích v etapě od prvních týdnů po osvobození do konce roku 1945 uvažovat – bez započtení sebevražd, kterých bylo za celý tento rok (tj. včetně období od jeho začátku do května) oficiálně registrováno kolem 5600 – o nejméně deseti tisících případech úmrtí „ve více či méně přímé vazbě na represivní formy tehdejšího zacházení s německými civilisty“. Zároveň lze považovat za pravděpodobné, že nejméně polovina lidí z tohoto počtu zemřela v táborových a vězeňských zařízeních.⁴⁸

Tyto obtížně formulované věty zviditelňují, že se zdánlivě nepochopitelné zločiny odehrávaly za zcela odlišných okolností, než si dnes dovedeme představit. Formulace o československých orgánech a složkách, které je dočasně substituovaly, nám připomíná tehdejší správní vakuum; odkaz na různé formy migrace různých skupin upozorňuje na skutečnost, že se v Československu tehdy nezdržovalo pouze domácí německé obyvatelstvo; a pečlivě formulované statistické údaje ukazují, že se následkem tehdy nefungující státní správy v běžném slova smyslu nezachovaly přesné údaje o pobytu a migraci velkého počtu lidí. Věty však také upozorňují na to, že nešlo o chaos v běžném slova smyslu a že pečlivý výzkum dochovaných pramenů dovoluje vystopovat mnohé informace, jimiž lze falzifikovat a upřesňovat tehdy kolující a dodnes tradované legendy o počtu postižených a zahynulých. Teprve dokumenty v edici *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí* nám při pečlivém čtení osvětlí jedinečnost tehdejší situace a umožní pochopit, proč a jak docházelo k rabování, k zavírání lidských bytostí za nelidských podmínek do improvizovaných věznic a táborů a k nevysvětlitelným zločinům. Zároveň se prostřednictvím edice seznamujeme s rozmanitými reakcemi českých svědků tohoto dění a dozvídáme se, že Češi ho obvykle neschvalovali, pokud s ním byli konfrontováni, nýbrž nanejvýš

47 STANĚK, Tomáš: Akty hromadného násilí na tzv. státně nespolehlivém obyvatelstvu v českých zemích po roce 1945 a jejich vyšetřování. In: *VNPČP*, sv. II/3, s. 19.

48 Tamtéž, s. 29.

bagatelizovali. Dodnes tradované legendy o tehdejších zkušenostech Němců v Československu jako výrazu české nenávisti a pomstychtivosti či vůle a cílů politické reprezentace se na stránkách edice ukazují jako nepravdivé, a oblíbené meditace o emocionálním rozpoložení českého národa se jeví jako spekulativní zastiňování tehdejšího dění. Teprve nyní lze tak studovat i příčiny a formy vývoje, který vedl v průběhu několika měsíců k obnově veřejného pořádku.

Nyní zpřístupněné dokumenty osvětlují nejen široké spektrum tehdejších postojů a konfliktů v české společnosti, ale i zatím zanedbávanou roli Spojených států a Sovětského svazu v poválečném Československu, kde se jak známo nacházely jejich vojenské jednotky, i když nešlo o obsazený stát. I v tomto ohledu zásluhou edice narážíme na různorodé postoje, konflikty a formy spolupráce se vznikajícími orgány české správy a zjišťujeme, že výroky českých veřejných činitelů o údajně samostatném rozhodování sloužily demonstraci vlastní důležitosti, ale neodpovídaly realitě. Svědčí o tom jak každodenní vztahy českých veřejných činitelů se zástupci vojenských jednotek Spojenců, tak jejich nejistota vůči rozhodování jejich vlád, v neposlední řadě ale i ustrašené obavy z Jakschovy kampaně a její odezvy v angloamerickém prostředí. Vůči svým spojencům nevystupovala československá reprezentace sebevědomě, takže diskrepance mezi rétorikou české veřejnosti na jedné straně a reálnými poměry na straně druhé byla velká. Přesídlení většiny odsunutých Němců se v roce 1946 odehrávalo v přímé spolupráci se spojeneckými mocnostmi, a to spořádanou, organizovanou a kontrolovanou formou; na odpovídající dokumenty z von Arburgovy a Staňkovy edice si ale ještě musíme počkat. Již dnes však můžeme konstatovat, že poválečné zkušenosti Němců v Československu nelze vykládat izolovaně od vnitropolitického, ale ani mezinárodněpolitického kontextu, v němž býval projekt přesídlení prezentován jinak než v české veřejnosti. V komunikaci se spojeneckými velmocemi totiž nebyla řeč o odplatě, potrestání za zločiny nacismu či kolektivní vině Němců, jak se tehdy ozývalo v české veřejnosti. U spojeneckých vlád zase nenarážíme na projevy záliby v myšlence etnické homogenizace, jak se jim dnes podsouvá; z jejich perspektivy nešlo o to vyhovět českým či polským požadavkům, nýbrž o zajištění toho, že se podél hranic poválečného Německa nebudou opakovat problémy, které přivedly Evropu do druhé světové války.⁴⁹ Osvětlení mezinárodněpolitických aspektů není předmětem recenzované edice, a lze jen doufat, že mu brzy bude věnován obdobně důkladný a pečlivě provedený ediční projekt.

Edice *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí* zviditelňuje, že tehdejší rétorika českého diskurzu vůči takzvanému státně nespolehlivému obyvatelstvu (k němuž byli přiřazováni nejen, ale zejména Němci a Maďaři) nebyla vlastní příčinou poměrů v poválečném Československu. Bezesporu byla ale velkou zátěží v již *a priori* komplikované situaci. Podle nyní zpřístupněných dokumentů netvořila hlavní problém poválečné české společnosti ztráta běžných hodnot právního povědomí, nýbrž rétorika produkovaná a šířená příslušníky intelektuálních elit v čele s politiky a žurnalisty. Nekritická akceptace zásadních rozhodnutí vedoucích politiků o takzvaných revolučních změnách státního pořádku a vysídlení německého (a maďarského) obyvatelstva

49 Blíže srv. HAHN, E. – HAHN, H. H.: *Die Vertreibung im deutschen Erinnern*, s. 297–347.

šla ruku v ruce s nekritickým přizpůsobením jejich rétorice. Všeobecně akceptované idiomy se rychle osamostatnily v kánon frází vyjadřovaných ve všech politických prostředích, jen lehce odlišnými formami a s různou mírou emocionality, a zastiňujících realitu vrstvami neprůzračného verbálního marastu. Připomínky tradičních hodnot právního řádu v něm zaznívaly jako doznávající lkaní své době odcizených staromilců. Nové fráze zakrývaly reálné problémy spekulativními vizemi budoucnosti a omezovaly hledání jejich praktických řešení na volání po lepších, poctivějších, kvalifikovanějších a obětavějších lidech místo analytického přístupu ke strukturálním otázkám společenského a politického dění. Tento rétorický kánon otupoval hlasy všech, kteří si problémů všímali a snažili se o jejich řešení.

Dnes odpudivě působící výroky četných tehdejších veřejných činitelů sice nelze zaměňovat s příčinami poměrů v poválečném Československu či vnímat je jako výraz jakési kolektivní duše českého národa. Jejich studium je však důležité vzhledem k podobnostem a rozdílům mezi veřejnou rétorikou tehdejší české společnosti na jedné straně a jazykovými prostředky výše představených publikací protiodsundové agitace Wenzela Jaksche na straně druhé. Oboustranně sdílená záliba v metaforickém vyjadřování v čele s odkazy na Mnichov, Lidice či na praktiky nacistického režimu jako na oblíbené příklady a malý zájem o empiricky podložené informace jsou již dnes patrné. Na plánovaný šestý díl edice věnovaný tisku z let 1945 až 1951 musíme čekat s o to větší netrpělivostí, že se stopy tehdejší rétoriky projevují dodnes i v češtině podobně jako v německém prostředí. Proto bývá v debatách o poválečném Československu dodnes častěji řeč o Mnichovu a Lidicích než o tom, co se v zemi fakticky odehrávalo a jak nám to osvětlují již uveřejněné svazky edice.

Nově zpřístupněné dokumenty nás vedou k novému obrazu poválečného Československa. Československá vláda převzala na konci války kontrolu nad územím rozbitého státu, aniž by měla k dispozici běžné orgány státní a veřejné správy, a proto nenese zodpovědnost za poměry, ve kterých se německé obyvatelstvo ocitlo. Hlavní příčinou jeho problémů bylo v prvních poválečných měsících správní vakuum a chaos zanechaný nacistickým režimem. V české veřejnosti všeobecně akceptovaný vládní projekt retribucí, majetkových konfiskací a vysídlení zkomplikoval dané problémy obnovy státního pořádku a tehdy běžná rétorika veřejného diskurzu ztěžovala jejich řešení. Násilnosti takzvaných excesů a nehumánní zacházení s takzvaným státně nespolehlivým obyvatelstvem vcelku nikdo neschvaloval, spíše se naopak stávaly v rozmanitých formách předmětem kritiky, a to nejen v zahraničí, nýbrž i v české společnosti, a v relativně krátkém období byly odstraněny. Dodnes užívané tvrzení Wenzela Jaksche z roku 1945, že se Československo podobalo nacistickému režimu, se ukazuje na stránkách edice *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí* nejen jako nepřiměřené, ale i nepravdivé.

Nová edice však stojí v cestě i jakýmkoli pokusům o bagatelizování poválečných problémů a nehumánnosti i nerozumnosti přesídlovacího projektu. Kdo ještě pochybuje o Jakschově tvrzení, že se Němci tehdy stávali v Československu obětmi nehumánního zacházení a těžkých zločinů, zde nalezne daleko více důkazů, zachovaných v českých archivech, než nabízel Jaksch, a navíc i osvětlení příčin, proč k tomu docházelo. Po zpřístupnění nových dokumentů již nelze seriózně vznášet kolektivní obžaloby českého národa. Místo toho je záhodno věnovat další badatelskou pozornost různorodosti českých reakcí na tehdejší problémy Němců, nemoudré veřejné rétorice a rozborům otázek, co a jak kdo činil a nečinil vzhledem k obnově pořádku. Ohledně dnes módních debat o takzvaném vyrovnávání s minulostí ve smyslu kolektivistických obviňování a omluv národů se na stránkách edice dozvídáme, že za obtížné podmínky v poválečném Československu Češi nebyli zodpovědní, za provedení přesídlovacího projektu byli spoluodpovědní a že zodpovědnost za spáchané zločiny lze hledat pouze u jejich pachatelů, zatímco československé vládě se již během několika měsíců podařilo zajistit veřejný pořádek. S nacismem nemají poměry v poválečném Československu nic společného, protože nacistická vláda v Německu rozbila svévolně demokratickou výmarskou, rakouskou a československou republiku, rozpoutala expanzionistickou válku a zničila veškerý státní pořádek, zejména ve východní části Evropy, kde se navíc dopustila historicky ojedinělých zločinů, nesrovnatelných se zločiny, k nimž došlo v prvních poválečných měsících v Československu.

Běh za poznáním přes překážky

Edice pramenů *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí* dovoluje nahlédnout do poválečného Československa každému, kdo si chce vytvořit vlastní obraz. Za posledních dvacet let nám historický výzkum mnohé objasnil, nová edice ale nabízí i znalcům dosavadní literatury zcela nový a daleko komplexnější náhled na tuto kapitolu českých dějin, a proto i napínavé čtení. O to překvapivější je relativně skromné echo na její první tři svazky. Vesměs se jim dostalo pochvalných ocenění jako dílu velkého historického významu, ale o nových poznatcích se zatím nemluví. Ještě více udivuje sdělení na webové stránce edice, že „po vydání třetího svazku Edice VNPČP v roce 2011 je další pokračování projektu vážně ohroženo“, neboť se mu „nedostává dostatečné finanční podpory a náročné práce na něm tak již několik let probíhají pouze na základě soukromého financování a ‘dobrovolné’ spolupráce editorů a dalších osob“.⁵⁰

V úvodu svého díla děkují editoři za podporu desítkám archivářek, archivářů a pracovníků muzeí, ale i četným historikům z ciziny (mimo jiné Hansu Lembergoví, Włodzimierzovi Borodziejovi, Arnoldu Suppanovi, Eduardu Mühlemu nebo Detlefu Brandesovi) vedle dlouhé řady českých kolegů. Dále se zmiňují o podpoře Franze Olberta, dlouholetého generálního tajemníka sudetoněmeckého katolického sdružení Ackermann-Gemeinde v Mnichově, Ústavu pro dějiny a kulturu Němců ve východní

50 Pokračování Edice VNPČP není zajištěno. In: Edice VNPČP [online]. [Cit. 2014-11-24.] Dostupné z: <http://www.vnp.cz>.

Evropě na Univerzitě Heinricha Heineho v Düsseldorfu a Historického ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V tajemně formulované poznámce se dále dozvídáme následující: „V letech 2007–2009 se do projektu zapojili dva jiní institucionální partneři. Dvě nadace v Německu a České republice, které naši práci podporovaly v letech 2004–2009, resp. 2004–2005, mj. udělením stipendií některým editorům, si na tomto místě nepřejí být uváděny. Cítíme ovšem morální potřebu vyslovit zde těmto subjektům své upřímné poděkování.“ Kromě toho je tu zmíněna i podpora Slezského zemského muzea v Opavě či nakladatelství docenta MUDr. Zdeňka Susy, CSc. ve Středoklukách „za výbornou spolupráci při konečné přípravě a publikaci rukopisů“.⁵¹ Celá řada institucí a osobností, které projekt podpořily, je dlouhá, ale již na první pohled je zřejmé, že se v ní neobjevují některé instituce, jež bychom zde mohli očekávat.

Potíže popsal Adrian von Arburg v roce 2011 v interview časopisu *Dějiny a současnost*; stěžoval si na „vědeckou politiku a zaběhané oficiální struktury“ a konstatoval: „Naše zkušenosti s nimi byly příliš špatné, v našem případě bohužel selhaly“, a proto „jsme začali celý projekt – včetně nákladů na sazbu, grafiku, tisk a různé licence – financovat přechodně z úplně vlastních zdrojů, rovněž za pomoci našich rodin. Ta investice vyšla nakonec na zhruba pětadvacet tisíc eur.“⁵² Kromě toho se můžeme na internetu seznámit s dokumentovaným sporem mezi spolupracovníky projektu *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí* a mnichovským ústavem pro česká studia Collegium Carolinum z let 2009 až 2012,⁵³ ze kterého lze nabýt dojmu, že v cestě k dokončení přinejmenším původně plánované německé verze edice stojí dnes hlavní bohemistická instituce v Německu. O to politováníhodnější je očividně nevelký zájem o tento projekt ze strany české obce historiků, jako by nešlo o závažné informace z dějin poválečného Československa. O příčinách může veřejnost zatím jen spekulovat. Možná že jde o následek záliby naší doby v spektakulárních sloganech na účet solidních informací, možná že o zaměňování sporů o výklad minulosti s politicky motivovanými přemi o národní identitu, jejichž protagonisté se nikdy moc nezajímají o hledání empirických historických faktů. Každopádně se lze těžko ubránit dojmu, že se v lhostejnosti českých elit vůči snahám o vzdělávání národa od dob osvěcenských vlastenců moc nezměnilo. Výhled, že by dokončení tohoto projektu nemělo být ze všech sil a všemi potřebnými prostředky podpořeno, je však příliš smutný na to, abychom se oddali rezignaci a nepoložili si starou známou otázku: Co dělat?

51 Poděkování. In: *VNPČP*, sv. I, s. 309.

52 COUFALOVÁ, I.: „Je to širší příběh...“, s. 25 (viz pozn. 44); dále viz SCHULZE WESSEL, Martin: Ad rozhovor s Adrianem von Arburg. In: *Dějiny a současnost*, roč. 34, č. 5 (2012), s. 7; ARBURG, Adrian von: Dichtung und Wahrheit aneb Deset bodů o autorském právu a etické praxi. In: *Dějiny a současnost* [online], roč. 34, č. 6 (2012). [Cit. 2014-11-24]. Dostupné z: <http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2012/6/dichtung-und-wahrheit>.

53 Souhrnně o sporech vydavatelů a autorů edice VNPČP s Collegiem Carolinem srv. Korespondence s Martinem Schulzem Wesselem. In: Edice VNPČP [online] [Cit. 2014-11-24]. Dostupné z: <http://www.vnp.cz/Pages/DaS/DaS>.